

Георгій Папакін

МІТ ТА ПОЕЗІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ТВОРЧА ЛАБОРАТОРІЯ “ПОХОДЖЕННЯ РУСИ” ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

Велетенська постать академіка Омеляна Прицака по праву асоціюється з ґрунтовними дослідженнями зі сходознавства, тюркології, лінгвістики, історії всесвітньої та української різних історичних періодів. Разом з тим не буде перебільшенням констатувати, що його оригінальна історіософія ще практично зовсім не розкрита нашими сучасниками. Сам академік у своїй блискучій автобіографії “Мій шлях історика” стисло визначив її так: “...моя структурально-функціональна теорія історичної візії на базі встановлених дихотомним аналізом історичних фактів у структурах закінчених історичних циклів”¹. Наступна наукова засада Прицака: “є тільки одна історія, один процес світового розвитку – світова історія. Хоч неможливо одній людині повністю оволодіти усіма джерелами світової історії, все-таки студіюючи історію однієї країни, не можна трактувати її в ізоляції. Власна «національна» історія – це складова частина всесвітнього історичного процесу”². Нарешті, розмірковуючи на загальний світогляд історика, він зазначав, що це – “його [історика. – Г. П.] візія минулого, до якого він доходить, конфронтуючи своє філософське розуміння історичного процесу (яке він вибрав із історичного доробку філософської науки) із історичними фактами, взятими з аналізу джерельних даних. Як кожне пізнання людини, візія історика поширюється з його досвідом і зазнає в процесі праці коректив та доповнень. Кожен великий історик є еkleктик, тобто вибирає для кожної часткової сфери дослідження методи пізнання, які для тої цілі найкраще надаються”³.

¹ О. ПРИЦАК, ‘Мій шлях історика’ в О. ПРИЦАК, *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського* (К.; Кембрідж 1991) 74.

² *Ibid.*, с. 73.

³ О. ПРИЦАК, ‘Історіософія Михайла Грушевського’ в О. ПРИЦАК, *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського* (К.; Кембрідж 1991) 5.

Це лише три з основних принципів, які визначали для академіка його підходи до дослідження історичного процесу. Жодним чином не претендуючи на бодай окреслення історіософії Омеляна Прицака як яскравого наукологічного феномену, хочу привернути увагу до кількох засадничих моментів, украй важливих для розуміння творчої лабораторії вченого, його наукової методології.

Насамперед слід наголосити, що, попри свої різнобічні наукові зацікавлення, О. Прицак говорив про себе як про “історика середньовіччя” (див. його автобіографію). Тому доцільно вважати саме цей період всесвітньої історії його основним фахом.

Друге і найголовніше: Прицак завжди виходив з визначальної ролі історичних джерел, зокрема першоджерел. Ця засаднича ознака притаманна всім без винятку науковим дослідженням ученого – від перших студентських праць до величної монографії, що вийшла друком наприкінці життя. Хоча академік чітко визначив роль писемних джерел в історичних дослідженнях (“Історія починається – я наголошую на слові починається – з писемних джерел”⁴), він трактував це поняття дуже широко. Фактично він нічим не обмежував це поняття, розуміючи під ним все, що було колись зафіксовано на папері чи пергамені, в камені, монетах або в інший спосіб.

У центрі уваги вченого також була мова. Це був виразний наслідок філологічних захоплень молодого дослідника, навіяних ще в 1940-х роках професором Хансом Шедером. В автобіографії Прицак зазначав: “Шедер мене переконав, що історик середньовіччя – а таким я тепер ставав, хоч в центрі моєї уваги не була виключно Україна, а й Середня Азія з її пів-кочовими імперіями – мусить бути разом філологом. Бо тільки уважний філологічний аналіз джерела відкриває – навіть якщо на невеликі фрагменти – код думок тих, хто залишили свої писані свідoctва. А крім того – сама мова є дуже важне джерело для пізнання оригінальності даної культурно-політичної спільності”⁵.

Омелян Прицак (1919–2006)

⁴ О. Прицак, *Походження Русі: стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг)* (К., Оберіг, НАН України. Інститут сходознавства ім. А. Кримського 1997), т. 1 72.

⁵ О. Прицак, ‘Мій шлях історика’, с. 73.

Тому поруч з офіційними, літописно-хронікальними, наративними – оповідними, епіграфічними джерелами учений присвятив свою найголовнішу історичну працю “Походження Русі” (на жаль, так і не завершено: опубліковано лише два томи) також джерелам мітологічно-поетичним, що, на його переконання, безпосередньо стосувалися окреслення раннього періоду середньовічної Русі.

До цього його спонукав загальновідомий брак автентичних офіційних і наративних джерел, відомий кожному фахівцю з історії раннього середньовіччя. Проте, якщо більшість істориків цієї доби вкотре намагалися вичитати щось нове між рядками руських літописів, конструювали різноманітні штучні протографи, ізводи, редакції, він напрацював власний підхід до наявних, проте не достеменних і суттєво замулених часом першоджерел. Інший видатний історик і сходознавець Я. Дашкевич, який близько знав ученого, зазначав: “О. Пріцак випрацював власний метод наукового пізнання. В плані вивчення історії він опирався на безпосереднє вивчення джерел та індивідуальну, питому для нього, їхню інтерпретацію й коректування”⁶.

Академік цілком позитивно розв’язував важливу методологічну проблему джерелознавства, яку варто сформулювати так: можливості використання, значення поезії та міту як значущого історичного джерела. При тому автор наголошував на специфічності свого дослідницького методу: “...використання літературної продукції як історичного джерела вимагає відповідної методології”⁷.

Оскільки він чітко усвідомлював потребу в окресленні такої методології (адже на ній ґрунтувалися його оригінальні наукові висновки), то на сторінках “Походження Русі” рясно розкидано вказівки на конкретний інструментарій, ужитий ученим. Отже, спробуємо зібрати та узагальнити їх.

Уже в передмові академік чітко наголошував на потребі розглядати проблему походження Русі “на базі цілісного аналізу усіх відносних джерел, без огляду на мову, якою вони написані”. І далі: “Оскільки до того часу деякі основні джерела, головню писані давньоскандинавською, арабською або перською мовами, були доступні історикам тільки у перекладах, основна увага автора була спрямована на всебічне філологічно-історичне вивчення кожного тексту, причому дуже важливим було розуміти семантику даних відповідного джерела в його оригінальній мові”⁸.

⁶ Я. Дашкевич, ‘Омелян Пріцак. Життя і творчість – творчість і життя’ в *Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики (Пам’яті Омеляна Пріцака)* (К., НаУКМА 2010) 7.

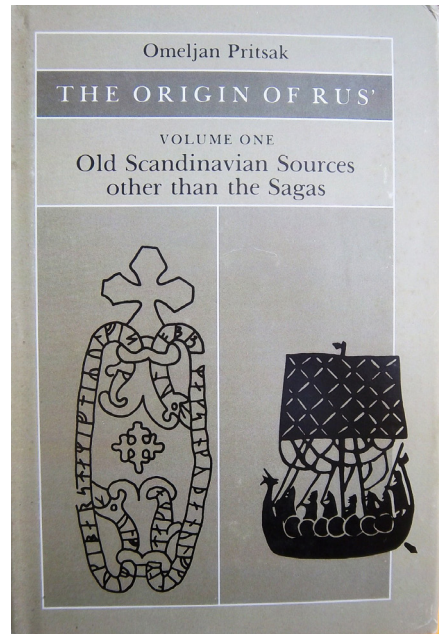
⁷ О. Пріцак, *Походження Русі*, т. 1, с. 106.

⁸ *Ibid.*, с. 25.

Виконуючи цю максиму, вже не дуже молодий фахівець зі східних мов і східної історії у стислі строки ґрунтовно оволодів давньоскандинавською та сучасними скандинавськими мовами. Всі його висновки базувались на власному прочитанні й розумінні поезії скальдів, давньогерманського героїчного епосу, скандинавських саґ, причому не як окремих пам'яток, а в широкому контексті тогочасних ідеології, світосприйняття, культури і побуту.

Власне, в тому полягала друга його максима: дослідження всього комплексу наявних джерел у його сукупності, а не окремими фрагментами. Вчений писав: «Науковці, які мають справу з ранніми періодами східноєвропейської історії, дуже часто обмежуються у своїх дослідженнях лише фрагментами джерел з цього питання. Таке хрестоматійне знання уривків, часто взятих лише з перекладів (особливо це стосується скандинавських і мусульманських джерел), поступово запанувало в науці. Розуміння походження джерел, їхньої семантики та *Zeitgeist* [дух часу. – Г. П.] підмінюються конструкціями, що відбивають смаки і політичні вірування власне дослідників і запасуються даними німих дисциплін, таких як археологія, пристосовуючи їхні дані до своєї теорії»⁹.

Пріцак насамперед привернув увагу до неможливості використання інформації, що містилася у поетичних та епічних пам'ятках, як прямого джерела, яке оповідає про конкретні історичні події. Натомість він наполягав на потребі декодування мітично-епічних творів, що містять важливу інформацію про початковий період історії Русі. Інструментарій такого декодування був визначений автором у рамках циклічного мітологічного, а не прямого лінарного мислення. Герої мітів, на думку академіка, практично не мали конкретних історичних прототипів. Але залучення до тексту і контексту міту певних історичних подій уже перетворювали

Обкладинка першого (англомовного) тому «Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела (крім саґ)» Омеляна Пріцака (Гарвард, 1981). Оригінальна назва: «*The Origin of Rus', Vol. 1: Old Scandinavian Sources other than the Sagas*»

⁹ О. Пріцак, *Походження Русі*, т. 1, с. 32.

міт на епіку. Так, давньогерманський пісенний цикл “Гельгі” Пріцак упевнено пов’язував з боротьбою могутнього германського клану Ільвінгів з Аварським каганатом у центрі Європи. У подальшому цей поетичний цикл, на думку вченого, відбивав реалії перебування готів на території сучасної України між Дінцем і Дніпром (Рейдготланд). Причому головний герой історичних пісень не був історичною постаттю, а скоріше уособленням певної функції та чеснот. Нарешті, остання іпостась Гельгі (данський король Лота Кнут) уже напряму асоціюється з реальним руським князем Олегом (в епічній традиції – Олег Віщий). Вигнаний шведами біля 900 р. з данського престолу, він просувався далі на схід, через Стару Ладугу до Полоцька. Так саме у Дирі, вбитому ним, учений бачить Бьорна, представника фризького клану торговців та піратів, що суперничав з нащадками готів Ільвінгами. Проте ці події вчений локалізував не Києвом, а Старою Ладогою.

Разом з тим Пріцак закликав розрізнити писемні джерела, насамперед офіційного походження, від усних, епіко-поетичних. Він переконливо доводить шкоду такої плутанини на прикладі тієї саме постаті Олега/Гельгі: “Автор [*Повісті временних літ. – Г. П.*] поєднав матеріали як писемних, так і усних джерел; писемні джерела були документами, що стосувалися угод з Візантією, в той час як усні склалися з епічних пісень із словенсько-новгородської версії саг про героя Гельгі/Олега і спиралися – як того й можна було чекати в Новгороді – на переважно данські традиції. Великий князь Руський Олег був персонажем писемних документів; історична сага оспівувала Олега Віщого. Але оскільки обидва носили ім’я Олег, то автор ПВЛ виснував, що вони були однією особою, і саме так їх сприйняв. У такий спосіб і з’явився монтаж, що й досі вводить у оману істориків”¹⁰.

Методологія науковця щодо демітологізації та деєпізації історії полягала у виявленні замаскованої або/і неусвідомленої історичної пам’яті, що містилася в мітах та епосі. Професійний аналіз епіко-мітологічних пам’яток, на його думку, “відкриває можливість реконструювати одну з найтемніших сторінок східноєвропейської історії”¹¹.

Плідним у цьому сенсі став аналіз мітології походження богів-асів. Так, розглядаючи постать епічно-мітологічного Одіна (Водена), вчений доходить висновку, що він первісно був народним богом англосаксів, запозиченим у них вікінгами у VIII ст. і занесеним аж до тюркської Хазарської держави на Волзі: “В результаті контактів цієї держави з вікінгами та спільного підприємництва в VIII та IX ст. серед мобільної вікінгівської аристократії з’явилася нова аристократична версія витонченого Одіна. Народного «Одіна, бога [англо]саксів» замінив Одін Тюрк’яконунг, аристократичний імператор тюрків”¹².

¹⁰ О. Пріцак, *Походження Русі*, т. 1, с. 208.

¹¹ *Ibid.*, с. 217.

¹² *Ibid.*, с. 286.

Підкреслимо, що така версія була абсолютно оригінальною, адже германісти повністю відкидали будь-які натяки на зв'язок Одіна з тюрками як безглуздя.

Ще один з творчих інструментів Пріцака – реконструкція шляху перетворення історичної події на епічні сюжети. Зокрема, він наголошував: “Маргінальна історична подія була виокремлена й трансформована в подію епічного масштабу через надання дійовим особам (за винятком героя) значущих чи міфічних імен та міфологізацію мети дії. Та коли відкинути епічні й міфологічні елементи, проступає важливе історичне свідчення про події на півночі в переддень «епохи вікінгів»”¹³.

Академік спеціально підкреслював, що до епічних пам'яток неможливо ставитися як до простих джерел, що мусять відбивати важливу історичну подію. Адже епічний твір, на його переконання, має здатність телескопічно розсувати кілька століть історії, перетворювати головних історичних персонажів на архетипи, а їхні імена є апелятивними визначеннями, що символізують роль дійових осіб у сюжеті. Найціннішим, проте, ймовірно єдиним історичним аспектом епічних пам'яток Пріцак уважав східноєвропейські етнічні та географічні назви. Так, мітологічна “Битва готів з гунами”, на його думку, містить такий (єдиний) історичний компонент, як географічні назви на території сучасної України за часів великого переселення народів (IV ст. від Р. Х.).

Отже, основна ідея О. Пріцака з дослідження епіко-мітологічних потечних пам'яток полягала в тому, що, відповідно до настанов школи порівняльної мітології Ж. Дюмезіля, їх “можна належно зрозуміти лише за допомогою порівняльного структурного методу, без будь-якої історизації”¹⁴. Разом з тим у його праці доводиться можливість виокремлення надзвичайно

Обкладинка першого україномовного тому “Походження Русі” Омеляна Пріцака (Київ, 1997). Авторизований переклад з англійської Олександра Буценка та Юрія Олійника

¹³ О. Пріцак, *Походження Русі*, т. 1, с. 241.

¹⁴ *Ibid.*, с. 278.

змістовних відомостей з “Едди”, “Беовульфа”, “Відсіта” та інших поетичних текстів північноєвропейського походження.

Проте зовсім інший підхід використано для аналізу інформації поезії скальдів. Оскільки їхні твори відомі здебільшого з IX ст., вони виступали практично сучасниками, а подекуди й учасниками подій, що віддзеркалені в поезії. Тому в поетичних рядках уже можна шукати сліди реальних подій, переданих у відповідності з талантом і здібностями скальдів. Але так само важливою є географічна (ономастична) складова їхніх творів.

Учений вказував: “У строфах скальдів часто відбивалися важливі воєнні чи політичні події, такі як спалення в 997 році Старої Ладоги (Альдейг’ї) ярлом Ейріком Гаконарсоном та його боротьба з данами за Естланд (у творі Ейольва Дадаскальда «Vandadråra»); дипломатична місія до Рьогнвальда Ульвссона у Західний Йотланд (у Сігвата Тордарсона, в його Austrfararvisur», 1015 р.); похід Ярослава проти поляків (Lcesir) 1047 року (у Тьйодольва Арорссона); перемога Магнуса над балтійськими слов’янами (вендами) 1047 року (у творі Арнора Тордарсона «Magnusdråra hrynhent»)»¹⁵.

Надаючи вичерпний опис наявних на сьогодні пам’яток едичної поезії (героїчного й мітологічного циклів), англосаксонських та загалом давньогерманських героїчних пісень, учений виокремлював у них східноєвропейський інформаційний пласт.

Така само майстерність в аналізі ісландських саг з метою виявлення там достовірної історичної інформації Пріцак продемонстрував у другому томі “Походження Русі”. Розглядаючи саги як суто літературні твори, прозові, але близькі до епічних поем, учений окреслював межі їхнього значення як джерела. Пріцак постійно підкреслював, що саги не були історичним описом певних подій періоду становлення Русі, ані додатками

Обкладинка другого тому “Походження Русі” Омеляна Прицака (Київ, 2003). Видано тільки українською мовою.

¹⁵ О. ПРИЦАК, *Походження Русі*, т. 1, с. 342.

до руських літописів. Їхнє єдине завдання полягало в яскравому описі діянь та пригод скандинавських героїв. З усіма деталями викладалося все, що служило цій меті, а решта була не важливою. Тому, закликав академік, не слід шукати в сагах того, чого там не могло бути. Спершу треба зрозуміти структуру й особливості такого складного джерела. Тільки тоді воно може стати перспективним і навіть точним.

Пріцак докладно простежив шлях зародження й побутування саг як прозових творів (до того скандинавська літературна творчість була виключно поетичною), їх складові частини (родоводи, географічні дані, оповідки та короткі історії), роль церкви та священників, і на підставі цього сформулював значення саг як автентичного історичного джерела. Зокрема, аналізуючи т. зв. “королівські саги”, академік зазначив: “Дуже багатий джерельний матеріал по Східній Європі, який міститься в сагах про королів Норвегії, стосується епохи, що починається в 30-ті рр. IX ст. і триває до 60-х рр. XIII ст. Ці дані належать до династичної, політичної, військової, економічної, юридично-урядової та релігійної сфер”¹⁶.

Отже, маємо всі підстави вважати академіка О. Пріцака одним з найяскравіших джерелознавців XX – початку XXI ст. Уся його творча спадщина базується на міцному джерельному підмурку. Основою практично кожної його праці, незалежно від формату – від окремої статті до 1000-сторінкової монографії – були історичні джерела, наново прочитані, ретельно проаналізовані, скомпоновані, розглянуті в усій сукупності. Вчений, не вагаючись, брався за аналіз все нових і нових джерел, спираючись на свої мовні, лінгвістичні, історичні знання. Зasadничим принципом його було досліджувати джерела в їх сукупності, мовою оригіналу, виходячи з історичного контексту, ідеологічної, культурної, побутової ситуації конкретної епохи. Він заповідав шукати в джерелах лише ту інформація, що містилася і могла міститися там насправді, а не вимагати від них невластивих джерелу відомостей. У цій системі джерел, що вчений аналізував за власною методологією, поважне місце належить поетичним та прозовим епіко-мітологічним пам’яткам. Пріцак фахово вмів знаходити там сліди реальних історичних подій, на чому, власне, і була побудована його *Opus magnum* – ґрунтовна монографія “Походження Русі”.

¹⁶ О. Пріцак, *Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія* (К., Оберіг, НАН України. Інститут сходознавства ім. А. Кримського 2003), т. 2 145.